

Gevleugelde geschiedenis van Nederland

Gevleugelde geschiedenis van Nederland

De Nederlanders en hun vogels

Onder redactie van
JAN LUITEN VAN ZANDEN,
HELENA ČORDAŠEV en
ERIK DE BRUIN

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 5774 9

Samenstelling © 2022 Jan Luiten van Zanden, Helena Čordašev en Erik de Bruin

Het copyright van de bijdragen ligt bij de afzonderlijke auteurs © 2022

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagillustratie *Paleis van Amsterdam met exotische vogels*,
Melchior de Hondecoeter (1636-1695) © Private Collection /
Roy Miles Fine Paintings / Bridgeman Images

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Inhoud

Voorwoord: Reizen terug in de tijd 9

NICO DE HAAN

Inleiding: Verhalen over vogels en Nederlanders 11

JAN LUITEN VAN ZANDEN

1 De fossiele vogels van Nederland 19

JELLE REUMER

2 De ontdekking van Europa. De eerste kanoeten op het wad,
de eerste terpen op de kwelder 31

THEUNIS PIERSMA

3 De avifauna van Julius Civilis 45

ROEL LAUWERIER

4 Ik probeer mijn ganzenveer. Over vogels die geschiedenis
schreven 58

ERWIN MANTINGH

5 Van vreemde vogels en voorbeeldvogels. Jacob van Maerlants
Der naturen bloeme (ca. 1270) 77

INGRID BIESHEUVEL

6 Oude vogelnamen. En wat we daarvan kunnen leren 89

NICOLINE VAN DER SIJS

- 7 De zwarte gesel van de boer. Reputatie en bestrijding van de kraai in de Nederlanden, ca. 1400-ca. 1750 104
THIJS LAMBRECHT
- 8 Reigerbossen en percepties van reigers in de late middeleeuwen, 1300-1500 117
SANDER GOVAERTS
- 9 Nonnen op jacht? De sperwers uit het Sint-Ursulaklooster in Delft 130
INGE VAN DER JAGT
- 10 Jeroen Bosch. Vreedzaam vruchtenverzamelende vogelomhelzers in de 'Tuin der Tederheid' 143
THIJS CASPERS
- 11 De kalkoen. Van kostbaar vorstenmaal naar kerstmaal voor het volk 158
THEO DE JONG
- 12 Wie het kleine niet eert... Het voorkomen van kleine zangvogels in het verleden aan de hand van resten uit archeologische opgravingen 170
JØRN ZEILER
- 13 De papegaai van Johan de Witt 179
JEAN-MARC VAN TOL
- 14 De dodo 191
LEON CLAESSENS
- 15 De putter, de goudvink en de appelvink. De culturele en ecologische geschiedenis van drie vinken 201
JAN DE RIJK
- 16 Raven in Nederland van 1600 tot 2020. Een treurige geschiedenis ten goede gekeerd 213
RUUD VLEK
- 17 Van vreemd naar vaderlands. Sepp en Nozemans *Nederlandsche vogelen* (1770-1829) 233
ESTHER VAN GELDER

- 18 Gevleugeld eremetaal. De natuuronderzoekers van Indonesië en hun vogelnamen 248
BAS VAN BALEN
- 19 Goddelijke veren. Paradijsvogels door de eeuwen heen 260
MARC ARGELOO
- 20 Vogels tot lering, leesvermaak en economisch nut 271
EDDY WEEDA
- 21 Nestdrang. Van Gogh en de Brabantse natuur 283
THIJS CASPERS
- 22 ‘Aanziet de vogelen des hemels’. Theoloog Adrianus van Veldhuizen, de vogelende professor 300
GERRIT-JAN KLEINJAN
- 23 De kievit. Een oude vriend van de Nederlander 311
CASPAR BECKERS EN ROB LENDERS
- 24 De Allergrootfte Aschgrauwe Meeuw van Ray 324
KEES CAMPHUYSEN
- 25 De waarnemingen van Bierman 338
FRANK DE MIRANDA EN ED VELING
- 26 Venus’ bodes in dienst van Mars 351
LAMBERT TEUWISSEN
- 27 Hoe de familie Van der Valk aan haar toekan kwam 372
ERIK DE BRUIN
- 28 Postduiven en big data 389
RUDO REILING
- 29 Vogels tellen. Van luisteren naar zang tot biomonitoring 402
FRANK SARIS
- 30 Leren kijken. Vogelen als coronahobby 417
JAAP TIELBEKE
- Noten 429
- Bibliografie 455
- Illustratieverantwoording 493

Voorwoord

Reizen terug in de tijd

NICO DE HAAN

Wat is het toch jammer dat we maar zo kort leven. De meesten van ons halen nog niet eens de tachtig jaar en als je heel veel geluk hebt word je hopelijk gezond nog iets ouder dan honderd, maar dat is een uitzondering. Ik kan nu ongeveer driekwart eeuw terugkijken en ik weet nog dat heel Nederland één groot natuurgebied was. Ik woonde in Zalk aan de IJssel en waar je ook heen ging, overal zongen of riepen vogels. Slechts tien minuten fietsen en ik zat tussen de kemp-haantjes en 's avonds als ik in bed lag hoorde ik door het open slaap-kamerraam in de uiterwaarden de kwartelkoning roepen en de roerdomp hoempen. In het Zalkerbroek vlogen de grutto's en tureluurs je om de oren en de watersnippen trokken hoog in de lucht hun blaatrondjes. In onze tuin broedde de spotvogel en kneutjes, kortom de vogels waren overal.

Als je op dit moment geboren wordt bestaat de vogelwereld van mijn jeugd niet meer. Je hoeft de rode lijsten van bedreigde vogels maar op te slaan om te zien welke kaalslag in de laatste driekwart eeuw heeft plaatsgevonden. Nog verder terugreizen in de tijd is lastig. Als ik in musea de romantische landschappen uit vroeger eeuwen bewonder heb ik altijd de neiging, net als Eric in het klein insectenboek, over de schilderijlijst naar binnen te klimmen en rond te dwaalen in de ruige landschappen uit vroeger eeuwen. Ik speur dan naar minieme vogelafbeeldingen in de bomen, naar ganzen op de oever

en naar roerdompen in het riet. Meewandelen wil ik met een schaapherder onder de wodanseiken door en langs heldere stroompjes waar je het water zo uit kunt drinken. Ik weet dat je in die tijd overvallen kon worden door struikrovers en dat de gemiddelde leeftijd veel lager was, maar ach, de hang naar romantiek wint het dan toch. Maar met dit boek kun je wel tijdreizen. Terug naar de vorige eeuw, de middeleeuwen of nog veel verder terug, naar het begin van de jaartelling. Ja zelfs miljoenen jaren terug, naar de tijd dat de eerste vogelfossielen ontstonden. Dit boek doet me denken aan de sinterklaasetalages van vroeger, waar je, met de neus op het raam gedrukt, stond te gluren naar al die heerlijk bruine en gele suikerbeesten en zachte marsepeinen pietjes. Het water liep je in de mond maar je kon er niet bij komen. In dit boek kan dat wel. Het is een soort wonderbaarlijke tijdmachine waarbij je van de ene verbazing in de andere valt. Een keur aan deskundigen heeft zijn uiterste best gedaan om u voor te reizen. Ga ze achterna en geniet van al die prachtige illustraties en spannende verhalen. Laat u meevoeren en ik weet zeker dat u dan de tijd vergeet!

NICO DE HAAN

Ambassadeur Vogelbescherming Nederland

Inleiding

Verhalen over vogels en Nederlanders

JAN LUITEN VAN ZANDEN

Misschien wel het mooiste verhaal in dit boek staat in de bijdrage van Thijs Caspers over Vincent van Gogh en zijn omgang met de Brabantse natuur. Vincent loopt regelmatig met de schoolgaande jeugd van Nuenen mee naar de stad. ‘Om beurten mochten ze op zijn schouders zitten. Dat ging altijd goed, tot hij soms plotseling stilstond. Hij bleef dan strak in extase naar een bepaald punt in de hei kijken. Hij tilde dan het kind van zijn schouders en zei tot de onthutste kinderschaar: “Kijk daar eens heen, hoe prachtig dat is!” De kinderen, die in hun ogen niets prachtigs zagen, “waren dan doodsbang en kozen het hazenpad.” Zoals de bijdrage van Thijs Caspers aantoont, leerde Van Gogh in Zundert, Etten en Nuenen de schoonheid van een landschap, een boom, een korenveld of een vogelnest zien, waar ieder ander gewoon een landschap, een boom, een korenveld of een vogelnest zag – en hij wist geleidelijk aan die verwondering over de schoonheid van het alledaagse te schilderen. Zijn carrière begon met de vogelnesten en de ijsvogels van Brabant, en eindigde, zoals bekend, met de kraaien van Auvers sur Oise.

Vogels spelen soms een onverwachte rol in de menselijke geschiedenis, zoals dit voorbeeld van de jonge Vincent laat zien, en omgekeerd, mensen spelen vaak een bijzondere rol in de geschiedenis van vogels. Met nieuwe ogen vol verwondering naar vogels en hun geschiedenis kijken, was de opdracht aan de auteurs van dit boek, dat

een ‘geveugelde geschiedenis’ van Nederland wil zijn. We lopen de geschiedenis van vogel en mens min of meer chronologisch door, van de oudste fossielen die van vogels (in Nederland) gevonden zijn, en waarmee het boek opent, tot de opleving van aandacht voor de natuur door de recente covidpandemie, een impressie van Jaap Tielbeke waarmee het verhaal wordt afgesloten. De millennia en de eeuwen worden successievelijk doorgenomen op zoek naar bijzondere verhalen van vogels en mensen. Eetcultuur is een van de bruggen tussen mens en natuur: Roel Lauwerier beschrijft welke eetcultuur en de daarbij horende geveugelde vrienden de Romeinen mee uit het zuiden brachten. Hoe kwam na 1492 (of toch al eerder?) de kalkoen op het bord van de Nederlander, en waarom heette de vogel elders ‘turk’ (turkey) en bij ons ‘kalkoen’? Het antwoord treft men aan in de bijdrage van Theo de Jong. Zoals dit voorbeeld laat zien, zijn de namen van vogels een belangrijke bron van informatie over herkomst en ontwikkeling. Zo bespreekt Nicoline van der Sijs in haar stuk de herkomst van middeleeuwse vogelnamen en wat die zeggen over de kennis die men toen had van de verschillende soorten vogels.

De eerste twee bijdragen gaan in op de geschiedenis van vogels voordat de mens ten tonele kwam. De oudste vogelfossielen, gevonden aan de uiterste rand van Nederland in de Sint-Pietersberg, werpen, zoals Jelle Reumer laat zien, een beetje licht op de allereerste vogels die 66 miljoen jaar geleden hier samen met de dinosauriërs leefden. Van meer recente datum gaat het verhaal over de veranderende trekroutes van de kanoet, die zich 10.000 jaar geleden ging aanpassen aan de opwarming van de aarde – het einde van de laatste ijstijd – waardoor op den duur de Waddenzee ontstond waar de soort, zoals Theunis Piersma beschrijft, nu intensief gebruik van maakt. Hoe paste deze legendarische trekvogel zich aan de nieuwe omstandigheden aan?

Een onderliggende vraag is of Nederlanders een bijzondere band hadden met vogels. Is het ‘bijzonder’ dat de eerste zin die in het proto-

Nederlands bewaard gebleven is, over de liefde gaat en daarbij de vergelijking maakt met het nestgedrag van vogels? Is Maerlants bijzondere aandacht voor vogels wel zo bijzonder – en wat heeft hij er dan over te melden? Nog sterker wordt dit verhaal als we bij de vogels van Jeroen Bosch aanbelanden in de bijdrage van Thijs Caspers; niet alleen schilderde hij deze zeer natuurgetrouw (de krakeend in *De Tuin der Lusten* is zelden overtroffen), maar het waren er ook zeer veel: kleurrijke hoppen en ijsvogels, duistere uilen en alles daartussenin. In de zeventiende eeuw – ook wel bekend als de Gouden Eeuw – bloeit het vogelschilderij als nooit tevoren, van *Het puttertje* van Fabritius tot *De bedreigde zwaan* van Asselijn en de talrijke vogelschilderijen van meesters die zich daarin gespecialiseerd hadden, zoals Hondecoeter. Er is geen periode uit de kunstgeschiedenis waarin de vogel zo populair is. Zegt dat iets over een bijzondere band tussen Nederlanders en de vogel, of was het gewoon een tijdje mode, of was het een neveneffect van de verburgerlijking en massificatie van de kunst in de zeventiende eeuw, waarin zo goed als elk thema – ook *De stier* van Paulus Potter – bloeide? En hoe bijzonder was het dat raadpensionaris Johan de Witt een papegaai hield – of hield hij die volgens de auteur Jean-Marc van Tol niet? Het Nederland van de jaren 1950 komt sterk naar voren in het verhaal over de diepe wortels van de toekan van het Van der Valk-concern, dat zich, zoals Erik de Bruin laat zien, afspeelt in het avifauna van Alphen aan den Rijn.

Heel Nederlands is ook de dominee – we zijn dan rond 1900 – die de natuur, de vogels, ontdekt heeft en het evangelie van de kennis van de natuur voor een groeiende schare predikt. We zijn gewend de geschiedenis van de natuurbescherming te beginnen met Heimans en Thijsse, maar vrijwel tegelijkertijd was het dominee Adrianus van Veldhuizen die het evangelie van de liefde voor de vogels predikte, zoals Gerrit-Jan KleinJan vertelt. Deze traditie van fysicotheologie, waarbij het godsbewijs werd afgeleid uit de perfectie en schoonheid van de natuur, voert ver voor Heimans en Thijsse terug naar de vroege negentiende eeuw (en zelfs daarvoor), waarmee er

een lijntje loopt naar de ouders van Van Gogh, eveneens predikanten en fervente natuurliefhebbers, en de invloeden die de jonge Van Gogh thuis onderging – beeldend beschreven door Thijs Caspers. Een andere dominee, O.G. Heldring, komen we tegen in de bijdrage van Eddy Weeda over de bezoekers aan het fameuze Beekbergerwoud. Terwijl Heldring er genezing van zijn Weltschmerz zocht (en vond), kwam de econoom en vogelaar B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis na het bezoek aan hetzelfde ‘woud’ tot de conclusie dat deze plaats diende te maken voor veeweide en akkergrond, daarmee de typisch negentiende-eeuwse kijk op de natuur – de ‘woeste gronden’ – bevestigend.

De Gouden Eeuw, om daar weer naar terug te keren, kende ook een heel andere relatie tussen mens en vogel dan de verwondering die uit de schilderijen spreekt. Dat Nederland een vroeg voorbeeld van een commerciële markteconomie was, geboren binnen de feodale verhoudingen van de late middeleeuwen, blijkt onder meer uit de systematische exploitatie van de reigersbossen door de feodale heren (en dames) van die tijd, zorgvuldig gedocumenteerd door Sander Govaerts. Kraaien, raven en ander ‘ongedierte’ werden genadeloos vervolgd – de bijdragen van Thijs Lambrecht en Ruud Vlek laten daarover geen twijfel – om de schade die ze aan de landbouw toebrachten; hun zwarte kleur hielp daarbij niet. Vinken in allerlei soorten en maten werden in kooien opgesloten en druk verhandeld – Jan de Rijk vertelt het hele verhaal. En mussen en spreeuwen nestelden in een pot, een ingenieus aardewerken nestkastje, waaruit de eigenaar de jonge vogels kon oogsten – ze werden verwerkt in pasteien en soepen, zoals Jørn Zeiler laat zien. Uit tal van bronnen weten we dat het ‘vogelen’ (te verstaan als het exploiteren van de vogelrijkdom van het land) in de vijftiende en zestiende eeuw in laag Nederland een van de belangrijkste bronnen van inkomsten was – evenals het vissen overigens –, een merkwaardige zaak aangezien dit gebied tevens een van de meest moderne, verstedelijkte gebieden van Europa (en zelfs de wereld) was. De manieren waarop dit ‘voge-

len' in de praktijk gebeurde waren talrijk en weerspiegelden deels de 'moderne' samenleving waarin dit gebeurde: eendenkooien en vinkenbanen bijvoorbeeld waren gespecialiseerde en relatief kapitaal-intensieve manieren om vogels te vangen.

Via het 'vogelen' had laag Nederland tot diep in deze eeuw een speciale band met de gevleugelde natuur, zoals het voorbeeld van de kievit verteld door Caspar Beckers en Rob Lenders laat zien. Deze en andere weidevogels nemen daarbij een speciale plek in. De Friese identiteit kan niet zonder het kievitse en in een iets verder verleden was de wilsterflapper – het schitterende Friese woord voor de jager op de goudplevier – haast even karakteristiek, en de grutto werd niet voor niets in 2015 uitgeroepen tot nationale vogel.

Van een geheel andere orde was de manier waarop de feodale elite en hun verwanten onder de geestelijkheid met de roofvogel als symbool van elitaire macht omging. Inge van der Jagt bespreekt de vondst van botten van sperwers bij opgravingen van het Sint-Ursulaklooster in Delft, en laat zien dat het niet ondenkbaar is dat nonnen met deze sperwers – typische kleine roofvogels – aan dit machtsspel deelnamen. Een heel andere relatie had de geleterde, de geleerde met een 'product' van de vogel: het doodgewone Nederlandse woord *pen* verwijst nog altijd naar een voorwerp dat bijna 1000 jaar lang veruit het belangrijkste schrijfinstrument is geweest: de ganzenveer. Erwin Mantingh neemt in helikoptervlucht de geschiedenis van de ganzenveer door. Even intiem was misschien de omgang van mens met duif, maar dan zijn we in de negentiende en twintigste eeuw aanbeland. In twee bijdragen staat de duif centraal: de rol die het dier speelde in verzet en oorlog tussen 1940 en 1945 is een fascinerend verhaal verteld door Lambert Teuwissen; het laat zien dat zelfs een zo druk bestudeerd onderwerp als de Tweede Wereldoorlog een vogel-dimensie heeft. Hoe 'big data' nieuw licht werpen op de winnaars en verliezers van de competitie tussen de wedstrijdduiven, wordt uit de doeken gedaan door Rudo Reiling – en zoals bekend, staan hier grote belangen op het spel; een kampioen is

in China veel geld waard. Frank Saris vertelt vervolgens het verhaal van mensen die vogels tellen – van de eerste pogingen tot een vogelcensus door Thijssen tot de grote databestanden van SOVON met informatie die door tienduizenden vrijwilligers verzameld wordt.

Een opvallende paradox die ook uit het werk van SOVON naar voren komt is dat de vogelrijkdom van Nederland vanuit het perspectief van de (schrijvende) vogelaar steeds groter lijkt te worden, terwijl het waarschijnlijk is dat in werkelijkheid de vogeldiversiteit op de lange duur afgenomen is. Ingrid Biesheuvel behandelt de verhalen van de 112 vogelsoorten besproken door Maerlant; slechts 55 daarvan krijgen een Nederlandse naam die naar een identificeerbare Nederlandse vogelsoort verwijst. Zoals Nicoline van der Sijs laat zien, benoemden de middeleeuwen in totaal zo'n 96 verschillende vogelsoorten (en dan lopen de middeleeuwen nog ver door in de zestiende eeuw). *Nederlandsche vogelen* van Nozeman, Sepp en Houttuyn, besproken door Esther van Gelder, telt 192 verschillende soorten wilde vogels (maar was incompleet). Halverwege de twintigste eeuw telde de levenslijst van de fanatieke amateurornitholoog Bierman, blijkens zijn bewaard gebleven, zeer overzichtelijke boekhouding volgens Frank de Miranda en Ed Veling, rond de driehonderd verschillende in Nederland waargenomen soorten vogels. Vergelijk dit met het feit dat in 1995 (een kwarteeuw na Biermans activiteiten) het record op 314 werd gezet. Nu, 26 jaar later, gaat de ambitieuze twitcher voor het record van 270 op een dag (en 360 op de jaarlijst). De kennis van soorten en ondersoorten is enorm toegenomen, en geen slangenarend of zwarte ooievaar vliegt het Nederlandse luchtruim in zonder waargenomen, gefotografeerd en gefilmd te worden door zwaarbewapende vogelaars die de locatie direct door-appen naar waarneming.nl. Maar het lijkt erop dat de globalisering ook onder vogels toegeslagen heeft, want aantallen dwaalgasten uit verre streken zijn dramatisch gestegen, tot groot enthousiasme van de twitchers die een dagtaak hebben aan het scoren van alle zeldzame en nieuwe soorten.

Nam het aantal soorten dat in Nederland voorkwam toe, of nam alleen de kennis omtrent de soorten toe – terwijl de vogelstand, zoals de biodiversiteit in het algemeen, een dalende tendens vertoonde? Jan de Rijk ziet een sterk opgaande trend in de aantallen van drie vinkensoorten die hij in zijn bijdrage uitlicht: appelvink, goudvink en putter. Het verhaal van de raaf verteld door Ruud Vlek loopt uiteindelijk ook goed af – na eeuwen van vervolging leidend tot het uitsterven van de soort in de vroege twintigste eeuw (1927 om precies te zijn), was herintroductie na 1975 uiteindelijk succesvol, en zijn er nu vermoedelijk meer raven dan eeuwen geleden. De zilvermeeuw werd tot in de twintigste eeuw sterk vervolgd, zo leert de bijdrage van Kees Camphuysen, verkreeg plots als nuttige vogel bescherming, waarna de stand explodeerde en het de vogelliefhebbers waren die vervolging van de soort organiseerden omdat deze andere vogels – sterns met name – in gevaar zou brengen (met zulke vrienden...).

Voor meer drama volgen we Nederlanders overzee. Op Mauritius – door de VOC rond 1600 ontdekt en vanaf dat moment geplunderd voor de bevoorrading van de schepen – zijn de Nederlanders en hun varkens, geiten, apen en ratten hoofdrolspelers in het drama van de dodo, zoals Leon Claessens beschrijft. Een heel ander type drama is dat van de vroegste Nederlandse, maar vooral ook Duitse, ornithologen in het huidige Indonesië, die daar vrijwel allemaal in het harnas stierven veelal na uitputtende verzameltochten voor het zoölogisch museum in Leiden. Bas van Balen schetst het lot van enkelen van hen, onder meer herdacht in de namen van drie Javaanse honingzuigers. Zo mogelijk nog exotischer waren de paradijsvogels die voorkomen in het verre oosten van de ‘gordel van smaragd’. In de negentiende eeuw werden deze ‘plumes of paradise’ op steeds grotere schaal verhandeld, zoals Marc Argeloo laat zien, tot in 1892 de zussen Cécile en Elsa de Jong van Beek en Donk met de ‘Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode’ in actie kwamen.

Het is misschien de algemene paradox van de natuurstudie: we weten steeds meer van iets dat per saldo steeds minder wordt, raken

steeds meer onder de indruk van de mateloze complexiteit van de natuur, van de geavanceerde oplossingen die de slechtvalk heeft ontwikkeld om duizelingwekkend naar beneden te duiken, van de complexiteit van het trekgedrag van de kanoet en al die andere vogels die het maar gewoon vinden om elk seizoen over honderden, duizenden kilometers heen en weer te trekken, over de slimheid van de kraai en het ruimtelijk geheugen van de gaai – en zo zouden we eindeloos door kunnen gaan. In feite kun je aannemen dat de natuur altijd een veel slimmere oplossing van problemen heeft gevonden, getest en toegepast dan waar de mens met zijn beperkte technologische kennis toe in staat is (om te beginnen met fotosynthese als basis van de energiehuishouding). Daardoor neemt onze verwondering over de slimheid van de natuur nog steeds toe – en toch, toch, eigenen we ons het recht toe deze fascinerende schoonheid en complexiteit tamelijk systematisch te versnipperen, te vergiftigen, terug te dringen tot natuurparken, en zo uiteindelijk te vernietigen. Terwijl de films van David Attenborough almaar fraaiër en indrukwekkender worden, neemt de biodiversiteit dramatisch af. Maar over een miljoen jaar zullen er nog steeds vogels vliegen over de aarde – andere, misschien wel veel mooier en slimmer – maar of er nog een mens zal zijn om zich daarover te verwonderen, zoals Van Gogh op de heide bij Nuenen, is aan ons.

JAN LUITEN VAN ZANDEN is hoogleraar economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en vogelaar. Hij publiceerde boeken en artikelen over de economische en ecologische geschiedenis van Nederland en Europa, waaronder recent, samen met Thomas van Goethem, Rob Lenders en Joop Schaminée, De ontdekking van de natuur. De ontwikkeling van biodiversiteit in Nederland van ijstijd tot 21ste eeuw.

De fossiele vogels van Nederland

JELLE REUMER

Nederland is een vogelland. Er leefden al vogels in ons land ver voordat Jac. P. Thijsse *Het vogeljaar* schreef dat in 1904 verscheen, ook al voordat Christiaan Sepp en Cornelius Nozeman in 1770 hun kolossale *Nederlandsche vogelen* lieten drukken, en zelfs al voordat de zeventiende-eeuwse stillevenschilders hun doeken volpenseelden met dode snippen, kwartels, eenden, hoenders en af en toe een ontslapen zwaan. Er leefden hier al vogels in de verre prehistorie, lang voordat de eerste mens voet op onze drassige bodem zette. Er waren hier eerder valken dan ridders, eerder ganzen dan boeren en eerder patrijzen dan jagers. Maar van al die oude, oudere en oudste vogels is bar weinig bewaard gebleven. We behelpen ons met wat schamele botjes.

De alleroudste vogel die in ons land te bewonderen valt, ligt in het Teylers Museum. Het is een nogal onooglijk plakje kalksteen met daarin wat afdrukken van botjes en veren. Het fossiel werd eerst versleten voor een pterosaurius-achtige, een vliegend reptiel, totdat in de jaren zeventig van de vorige eeuw werd ontdekt dat het een oervogel was, een echte *Archaeopteryx*. Hernieuwd onderzoek heeft helaas ook die claim ontkracht; het is nog steeds een oervogel, maar hij luistert nu naar de naam *Ostromia crassipes*. Een oudere vogel zult u in ons land niet aantreffen. Maar ik zie ervan af om er hier verder op

in te gaan, want het is geen Nederlandse vogel maar een Duitse. Een *Vogel* dus, met een hoofdletter v. Hij hoort niet thuis in *Nederlandsche vogelen* en ook niet in Petersons vogelgids (onder vogelaars bijgenaamd ‘de Kist’) want hij komt uit het Beierse Solnhofen. Dat is te ver over de landsgrens om hem stiekem het Nederlandse vogel-luchtruim in te smokkelen.

Dat ligt anders bij de krijtvogel die in de flanken van de Sint-Pietersberg is gevonden en waarover straks meer. Dat dier komt van *nét* over de grens met België. *As the fossil crow flies* is dat hooguit een kilometer of twee en omdat vogels zich niets van grenzen aantrekken, mag de krijtvogel meedoen in dit relaas. We doen gewoon alsof het een Nederlandse vogel is. Maar eerst iets anders.

De reuzenalk

Met vette lichtblauwe kapitalen op de rug is het een boek dat je niet snel over het hoofd ziet: *THE GREAT AUK*.¹ Van alle vogelboeken die ik in mijn bibliotheek heb staan – omdat ik geen vogelaar ben is het met een krappe anderhalve meter plank een relatief bescheiden collectie – is het dit boek dat ik het meest koester. Af en toe haal ik het tevoorschijn en leg het op tafel om erin te bladeren.

Er zijn grofweg twee categorieën vogelboeken: gidsen (*Burung burung di Jawa dan Bali* van John MacKinnon opent bij mij de rij) en monografieën. Van de laatste categorie vormt de nog immer uitdijende serie van Atlas Contact natuurlijk een hoogtepunt, maar *THE GREAT AUK* is er het absolute summum van. Het boek, een loodzware foliant, verscheen in 1999. De auteur, Errol Fuller, heeft alles wat op het

De reuzenalk. ▶

2

JK

moment van schrijven bekend was van de uitgestorven reuzenalk – een op pinguïns lijkende soort – nauwgezet gedocumenteerd, van het moment op 3 juni 1844 dat de laatste twee reuzenalken door een paar IJslandse vissers de nek werd omgedraaid tot alle toen bekende opgezette exemplaren van de vogel en alle in collecties bewaarde eieren. Achtenzeventig reuzenalken zijn in opgestopte vorm bewaard gebleven en er zijn nog vijfenzeventig uitgeblazen eieren. Dat was althans de stand van zaken in 1999, maar het aantal bewaarde objecten zal sindsdien niet significant zijn gewijzigd. Skeletten en losse botjes zijn er veel meer, gevonden in grotten, moerassen, afvalhopen met etensresten en andere plaatsen met vaak archeologische context. Al die vondsten zijn *'clear proof that Great Auks were once familiar creatures to those who inhabited North Atlantic shores. (...) Records of bones from Florida, Gibraltar and southern Italy are clear indications that the species once enjoyed a much more southerly distribution than might be expected from a bird so firmly associated with the north.'*²²

De reuzenalk was ooit dus helemaal niet zo zeldzaam. Nu figureert deze 'pinguïn van het noorden' nog slechts in een troosteloze opsomming van uitgestorven vogels: de dodo, de solitaire van Réunion, de ivoorsnavelspecht, de trekduif, de Carolinaparkiet, de olifantsvogel van Madagaskar, het winterkoninkje van Stephens Island, de reuzenalk. Geen van de soorten uit deze bonte rouwstoet kwam van nature in Nederland voor, met één uitzondering: de reuzenalk. Want tot de *North Atlantic shores* behoorde ook de kust van de Noordzee en de oevers van de estuaria van Rijn, Maas en Schelde. De zee stond veel lager dan tegenwoordig, de Noordzee lag grotendeels droog; mammoeten en neushoorns en hyena's scharrelden er rond en op de grens van land en water lagen walrussen en waggelden reuzenalken. Hun botten en botjes worden nu opgeraapt van de stranden van de Tweede Maasvlakte en van de Zandmotor tussen Ter Heijde en Kijkduin. Losse vondsten zijn het, geen complete vogels, geen eieren, geen gearticuleerde geraamten, maar niettemin zijn het onvervalste reuzenalkrestanten.